

ՍԵՔԷՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
Ա.Ռ.Ա.ՋԻՆ ԶՈՐՍ ԳԼՈՒԽՆԵՐՈՒ ԱՂԵՐՍԸ
ՄՆԱՑԵԱԼ ՄԱՍԻՆ ՀԵՏ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1972, ք. 1, էջ 13)

Յետ քննելու առաջին չորս գլուխները, իւրաքանչիւրը առանձին առանձին, եւ ապա անոնց աղերսը իրարու հետ, եւ ցոյց տալու թէ անոնք ամէնքն ալ իրարու հետ սերտօրէն կապուած են, եկանք այն եղրակացութեան թէ Դ. գլուխը շարադրուած էր Է. դարու երկրորդ կէսին եւ հետեւաբար ամբողջ չորս գլուխները նոյն ատեն խմբագրուած: Այժմ բնական կու գայ քննել թէ ի՞նչ աղերս ունին այս չորս գլուխները Պատմութեան մնացած մասերուն հետ, որոնց հեղինակը Սեբէոս Բաղրեւանդայ Եպիսկոպոսն է:

Այս քննութիւնը պարտաւորեալ ենք ընել, քանի որ բանասիրութեան մէջ հին թէ նոր վէճի նիւթ է, թէ արդեօ՞ք Պատմութեան առաջին չորս գլուխները նոյն հեղինակէն շարադրուած են ու ղետեղուած գրքին սկիզբը, թէ ուրիշ անանուն հեղինակէ մը խմբագրուած եւ պատահամբ միայն Սեբէոսի Պատմութեան կցուած: Առաջին տեսակէտը խաղաղ կերպով ընդունուած էր առաջին հրատարակողէն, Միհրդատեանէ¹, որ սակայն Գիրքը երեք Դպրութիւններու կը բաժնէր իր կողմէն, ստեղծելով իրարմէ անկախ մասեր: Յաջորդ հրատարակիչը, Գ. Պատկանեան², վերցնելով Գ. դպրութիւն վերտառու-

1. Թ. ՄԻՀՐԴԱՏԵԱՆՑ, Պատմութիւն Սեբէոսի Եպիսկոպոսի ի Հերակլոս, Կ. Պոլիս, 1851:
2. Գ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ, Պատմութիւն Սեբէոսի Եպիսկոպոսի ի Հերակլոս, եւ սկիզբն Պատմութեան Միսիթարայ Անեցւոյ, Ս. Պետերսբուրգ, 1879, էջ Բ+203, եւ 72:
3. Գ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ, Մարաբա Մծուրնացի կամ Կեղծ Ագաթանգեղոս, Վենետիկ, 1898, էջ 110:

թիւնը, կը համարէր թէ առաջին երկու դպրութիւնները անկախ գործեր են եւ պատահամբ կցուած Սեբէոսի Պատմութեան: Նոյն տեսակէտը պաշտպանած է Խալաթեանց³ եւ շարք մը եւրոպացի բանասէրներ, Անանուն կամ Կեղծ Ագաթանգեղոս կամ Մարաբա Մծուրնացի անուններով որակած այդ երկու դպրութիւններու հեղինակը: Մինչ վերջին հրատարակիչը, Ստ. Մալխասեանց⁴ ողբելի կը պաշտպանէ անոնց հարազատութիւնը կամ լաւ եւս Սեբէոսի Պատմութեան մաս կազմելը, ինչպէս նախապէս պաշտպանած են Ալիքեան եւ Նոյրայր Բիւզանդացի⁵:

Բայց ահա Արդարեան կու գայ դարձեալ երկրորդ տեսակէտը պաշտպանելու, իր «Սեբէոսի Պատմութիւնը եւ Անանունի առեղծուածը» գործին մէջ: Իր երկու կարեւոր հաւաստումներն են. Ա) Սեբէոսի Ա-Դ գլուխները պատահամբ միայն կցուած են Սեբէոսի բուն Պատմութեան: Եւ Է-ԺԳ դարերուն ոչ մէկ հեղինակ զանոնք քովէ քով ճանչցած է՝ Բ) Միայն ԺԴ դարուն է որ Սիմէոն Ապարանեցիի օրով անոնք քովէ քով եկած են, կամ լաւ եւս անոնք օրինակուած են ի շարս այլ պատմիչներու, կազմելով Պատմագիրք Հայոց հատորը: «Սեբէոսի Պատմութեան հատուածը, յարգելի բանասէրին համաձայն, որը խորագիր չի ունեցել, օրինակուած է Եղիշէի եւ Ղազար Փարպեցու Պատմութեան կից»⁷:

Ալիքեանի համաձայն Սիմէոն Ապարանեցին յիշեալ չորս գլուխները կը վերագրէ Ղազար Փարպեցիին, որովհետեւ անոնք կը յաջորդէին Ղազարու Պատմութեան, եւ անխորագիր ըլլալով՝ համարուած են Փարպեցիին գրութիւնը: Մինչ Արդարեան քիչ մը տարբեր կերպով կը բացատրէ սոյն պարագան: «Սիմէոն Ապարանեցու ձեռագրում, կը դրէ ան, հատուածը շատ որոշակիօրէն ընդօրինակուած է եղել Ղազար Փարպեցու Հայոց Պատմութեան սկզբում: Բայց նրա մի երկրորդ օրինակող ցանկանալով անխորագիր բնագրերը մի տեղում ունենալ, այն տեղափոխել է Փարպեցու Պատմութեան վերջը»⁸: Ուստի այս ենթադրութեան համաձայն Սեբէոսի առաջին չորս գլուխները ատեն մը գտնուած են Ղազար Փարպեցու Պատմութեան սկիզբը, ինչպէս զայն տեսած պէտք է ըլլայ Սիմէոն Ապարանեցիին եւ յաջորդաբար տեղափոխուած օրինակողէն Ղազարու Պատմութեան վերջը, ինչպէս է այժմ Երեւանի Մատենադարանի թիւ 2639 ձեռա-

4. Ս. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ, Սեբէոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Երեւան, 1939, էջ ԳԳ+216:
5. Հմմտ. Հ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ, Անդ, էջ ԺԹ-ԻԳ, ԼԶ-Մ:
6. Գ. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, Սեբէոսի Պատմութիւնը եւ Անանունի առեղծուածը, Երեւան, 1965, էջ 122:
7. Գ. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, Անդ, էջ 125:
8. Գ. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, Անդ, էջ 125:

գրին մէջ: Բայց ասով մենք պիտի ենթադրենք թէ այդ չորս գլուխները կը գտնուէին նախապէս Ղազար Փարպեցիի Պատմութեան յառաջաբանին եւ պատմական գրութեան միջեւ, որպէսզի Ապարանեցին կարենար Ղազարու վերագրել այդ գլուխներու հեղինակութիւնը: Ապա թէ ոչ՝ եթէ Ղազար Փարպեցու Հայոց Պատմութեան սկզբում ըսելով կ'ուզուի իմանալ Պատմութենէն առաջ գրուած, այդ պարագային չի բացատրուիր թէ ինչո՞ւ Սիմէոն Ապարանեցին Ղազարու վերագրած է այդ չորս գլուխներու հեղինակութիւնը: Նոյնքան անբնական ու տարօրինակ երեւոյթ մը պիտի ըլլար ենթադրել թէ Ղազար Փարպեցիի յառաջաբանին ու Պատմական գրութեան միջեւ եղած հատուածը, ընդօրինակող մը ուզէ տեղափոխել եւ զետեղել Պատմութեան վերջաւորութեան. այնպէս որ այդ հատուածը երթայ ու կցուի Սեբէոսի անխորագիր Պատմութեան գրքին: Այսպիսի ենթադրութիւն՝ այդ չորս գլուխները Սեբէոսի Պատմութենէն զատուած եւ պատահականօրէն իրարու մօտ եկած տեսնելու մտահոգութիւն կը մատնանշէ: Աւելի բնական է խորհիլ որ եթէ այսօր ԺԻ. դարուն օրինակուած ձեռագրին մէջ այդ չորս գլուխները կը յաջորդեն Ղազար Փարպեցիի Պատմութեան գրքին եւ կցուած են Սեբէոսի Պատմութեան, նոյնպէս պէտք էր եղած ըլլալ Սիմէոն Ապարանեցիի գործածած ձեռագրին մէջն ալ. որմէ, թէեւ անուղղակի կերպով, ընդօրինակուած է այժմեան մեր ունեցած ձեռագիրը: Ուստի Սիմէոն ալ այդ դիրքով տեսածը՝ վերագրած է Ղազար Փարպեցիին, քանի որ անխորագիր էր հատուածը եւ կը յաջորդէր Ղազարու Պատմութեան: Պէտք է սակայն Ապարանեցիի նկարագրած կամ շարադրած կարգը անհերքելի փաստ համարել իր գործածած ձեռագրին մէջ եղած պատմական գրութիւններու շարքին: Որովհետեւ անոր նպատակը պատմական դէպքերու յաջորդականութիւնը շարադրել է եւ ոչ թէ հետեւիլ իր ունեցած ձեռագրի պատմական նիւթերու կարգին, համառօտելու համար զանոնք: Ասիկա կը տեսնուի, օրինակի համար, երբ կը թողու Ղազար Փարպեցին եւ Մ. Խորենացիի հետեւելով կը շարադրէ իր պատմութիւնը, ապա դարձեալ զայն կը թողու եւ ձեռք կ'առնէ Ղազար Փարպեցին: Հետեւաբար Սեբէոսի առաջին չորս գլուխներուն ներկայութիւնը գրքին սկիզբը գտնուած է նոյն իսկ Սիմէոն Ապարանեցիի օրով եւ անոր գործածած ձեռագրին մէջ: Բայց ասով տակաւին հերքուած չըլլար անոնց պատահականօրէն քովէ քով եկած ըլլալու ենթադրութիւնը նախ քան այդ շրջանը:

Այս պատահականութեան հակառակ կը խօսին, մեզի համաձայն, երկու գրութիւններու լեզուական, ոճական նմանութիւնները եւ պատմական դէպքերու իրարմէ կախումնաւորութիւնը, որոնց վրայ հիմ-

9. ՍԻՄԵՈՆ ԱՊԱՐԱՆԵՑԻ, Վիպասանութիւն, Վաղարշապատ, 1870, էջ 20, 28:

նուած եւ օրինակներով փաստած, պաշտպանեցին թէ՛ Մալխասեան եւ թէ՛ Ակինեան, երկու մասերուն իրարու հետ ունեցած սերտ ազերսը եւ միեւնոյն հեղինակին ըլլալու հանգամանքը:

Արգարեան ալ լաւատեղեակ է ասոր եւ ծանօթութեան մը մէջ կը նշէ՝ թէ «Գր. Խալաթեանցը, Ստ. Մալխասեանցը, Ն. Ակինեանը, համոզիչ փաստերով ցոյց են տուել բառապաշարի եւ ստեղծագործական հնարքների ընդհանրութիւնը մի կողմից Մարաբբա Մծուրնացու եւ Փաւստոսի մատեանների, միւս կողմից բուն Սեբէոսի Պատմութեան միջեւ, որից երեւում է, որ վերջինիս հեղինակը ձեռքի տակ ունեցել է Բուզանդարանի նախ կորած դպրութիւնները, որոնց բառապաշարի եւ ոճի ազդեցութեամբ տակ է ինքը (ընդգծումը մերն է)»¹⁰:

Գնահատելու համար այս բացատրութեան ծանրութիւնը կ'ուզենք ներկայացնել այն նմանութիւնները որոնք Սեբէոսի գրութեան եւ առաջին չորս գլուխներու միջեւ կան. որմէ ընթերցողն իսկ կրնայ դատել թէ արդեօք լոկ ազդեցութեան մը արդիւնք են նմանութիւնները թէ միեւնոյն գրչին յատկանշական ոճը եւ լեզուն կը յայտնեն:

ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ ՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եւ եղիւ բացատրութիւնը նոր դէպքի մը պատմութիւնը սկսելուն:

Ա. գլուխ (էջ 1). Եւ եղիւ ոչ ի կամայական պիտայից...

(էջ 5). Եւ եղիւ յետ մահուանն Հայկայ...

Բ. գլուխ (7). Եւ եղիւ յետ մահուանն Աղեփսանդրու...

(8). Եւ եղիւ յամին հարիւրերորդի...

Գ. գլուխ (14). Եւ եղիւ յետ մահուանն Արտեւանայ...

(14). Եւ եղիւ յամին ԽԱ. երորդի Մեծին Խոսրովայ...

Ե. գլուխ (23). Եւ եղիւ ի նուագել ժամանակաց...

Զ. գլուխ (25). Եւ եղիւ յամս Պերդի արքայի...

(26). Եւ եղիւ ի ԽԱ ամի քաղաւորութեանն Խոսրովայ...

Ը. գլուխ (38). Եւ եղիւ յետ մահուանն Խոսրովայ...

(33). Եւ եղիւ ի ժամանակին յայնմիկ...

Ժ. գլուխ (42). Եւ եղիւ ըստ աւուրց իմն անցելոց...

(44). Եւ եղիւ իրբեւ մտին ի մէջ բանակին...

(45). Եւ եղիւ մինչդեռ երթային...

ԺԲ. գլուխ (48). Եւ եղիւ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ...

(48). Եւ եղիւ իրբեւ մերձեցան...

Ու այսպէս ամբողջ գրքին մէջ:

10. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, Անդ, էջ 111, Ծն. 184:

Երբ պիտի թուարկէ անուններ նախ կը դնէ եւ այս են...

Ա. գլուխ (3). Արդ այս են անուանք ազգածինն արանց անդրանկե-
լոցն ի Բաբելոն:

Բ. գլուխ (10). Եւ այս են քաղաւորք Արշակունիք, որք քաղաւորե-
ցին Հայաստան երկրին:

(10). Եւ այս են իշխանք Պարթեւաց, որք քաղաւորեցին զկնի
Արշակայ:

Ե. գլուխ (29). Եւ արդ այս են զարավարք արքային Պարսից, որ ե-
կին մի ըստ միջէ:

ԻԶ. գլուխ (66). Եւ այս են իշխանք նախարարացն Հայոց, որ ընդ
նմա...:

(71). Եւ այս են սահմանակալք տէրութեանն Պարսից...:

Այս ցուցականը յատուկ անունին քով կիրարկուած կը գտնենք
յաճախ:

Ա. գլուխ (3). Եւ արդ այս Հայկ հզար զարութեամբ...:

(7). Այս Փառնաւագ հնագանդեալ Նաբուգոդոնոսարայ...:

Զ. գլուխ (25). Այս վահան ժողովեաց եւ զհարկս...:

(27). Այս այն վարդանն է, յորոյ վերայ եկն ինքն արքայն...:

Է. գլուխ (28). Այս խոսքով, որ կոչեցաւ Անուշ Ընուան...:

Արդ եւ Ապա չաղկապներու յաճախակի գործածութիւն մը ունի,
որ հեղինակին զրջին վարժութիւն եղած յատկանիշ մըն է:

Ա. գլուխ (3). Արդ այս է Հայկն, որ ծնաւ...: Արդ այս են անուանք
ազգածինն...:

Եւ արդ այս Հայկ հզար զարութեամբ...:

Բ. գլուխ (10). Արդ քաղաւորք Արշակն փոքր կոչեցեալ...:

Դ. գլուխ (20). Արդ քաղաւորք Պարսից Յազկերտ...:

Ե. գլուխ (23). Արդ զժամանակս քաղաւորութեանն...:

Է. գլուխ (29). Եւ արդ այս անուանք...:

(32). Եւ արդ եւ նաեցից...:

(35). Արդ, մինչեւ ցայս այսպէս շփոթ ամբոյսի...:

(35). Արդ, իբրեւ եհաս լուր աղաղակիս...:

(35). Արդ, վասնզի մայր Շապիայ...:

(37). Արդ ժողովեալ քաղաւորին...:

(38). Արդ առեալ ապստամբին...:

(38). Արդ գրէ վահրամ...:

(43). Արդ մինչդեռ առնէր նա համար...:

(50). Արդ գնեքսէս եւ զվահրամ...:

(52). Արդ իբրեւ տեսանէր...:

(54). Արդ երբեալ նոքա...:

(57). Եւ արդ մերկացուցեալ...:

(63). Արդ անկեալ ի միտս...:

(65). Արդ խնդրէ նա հրաման...:

(67). Արդ քէպէտ եւ արձակու...:

(82). Արդ նախ միաբանեալ...:

(89). Արդ մինչդեռ փակէին...:

(90). Արդ իբրեւ ետես կայսրն...:

(136). Արդ երբ այդ ամենայն...:

(140). Արդ իբրեւ ետես արքայն խամայելի...:

(143). Արդ ասացից փոքր մի ի շատէ...:

(155). Արդ առաքեաց Աստուած...:

Կարելի էր դեռ բաղմամբիւ օրինակներ բերել. սակայն այսքանը
բաւարար է ցոյց տալու համար որ հոս հեղինակի մը յատուկ վար-
ժութեան պահանջէն առաջ եկած գործածութեան մը առջեւն ենք,
եւ ոչ քերականական կամ շարադասութեան օրէնքի մը պահանջին:

Նոյն է պարագան Ապա կամ Եւ ապա չաղկապին գործածութիւնը
որ ամբողջ զրբին մէջ կը գտնուի սկսելով առաջին չորս գլուխներէն:
(Հմտ. Գլ. Ա, էջ 7, Գլ. Բ, էջ 10-11, Գլ. Գ, էջ 15, 19, Գլ. Դ, էջ
22 եւ մնացեալ մասին մէջ բաղմամբիւ անգամներ):

Ապառնի Ա. դէմքի գործածութեան յատուկ առիթներ ունի. այս-
ինքն երբ պիտի ներկայացնէ իր կատարելիքը: Օրինակի համար.

Ա. գլուխ (1). Եւ ի սոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղե-
լոց... եւ ցուցից համառատութիւն...:

(2). Բայց եւ նախ առաջին գվէպս յաեղն արքայ եւ յարի
այրն սկսայց ասել:

Ը. գլուխ (32). Եւ արդ եւ ճառեցից գեղելոցն յերկրի գանցից կոր-
ծանմանն...:

Եւ արդ ասացից գվէպս ի կործանիչն եւ յասպատակողն հոս-
քով...:

Խ. գլուխ (105). ԶԱբրահամեանն նաեցից զգաւակէ...:

ԽԱ. գլուխ (111). Ասացից եւ զՀրէիցն զապստամբողացն զխոր-
հուրդս...:

ԽԵ. գլուխ (137). Զառեցից դարձեալ զրուցելով զրանս...:

(138). Եւ արդ զի՞նչ եւս զՀռովմոց քաղաւորութեանն ասա-
ցից զխոսովութիւնն...:

ԽԷ. գլուխ (148). Արդ ասացից փոքր ի շատէ վասն Հայոց կաթողի-
կոսին...:

Ծ. գլուխ (154). Արդ թեպէտ եւ վայրապար գրուցեալ տողեցից ըզրանս ի կարգի... եւ հաստատեցից մարգարէական բարբառովն...:

Կան քանի մը յատկանշական բառեր, որոնք երկու մասերուն մէջն ալ կը գործածուին: Այսպէս՝ վիպասանութիւն, վէպ, առասպել, գրոյց, գրուցակարգութիւն:

Ա. գլուխ (1). Եւ գնալննի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել Վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս...:

(2). Կամեցայ ձեզ զրուցակարդել...:

(2). Բայց ես նախ առաջին զվէպս յահեղն արքայ եւ յարի աշխարհ սկսայց ասել եւ անտի ի սոյնս պատուաստելոյ յաւել զրուցակարդութեան վէպս հսկայազանցն եւ զառասպելս ունայնս անհամար գաւրացն...:

Ե. գլուխ (24). Զայս ամենայն կամեցայ ի ձեռն գրոյս այսորիկ կարճառատ ձեզ Վիպասանել:

Ը. գլուխ (32). Եւ արդ ես ճառեցից գեղեցն յերկրի գանցից կործանման առասպելս Վիպասանելով: – Եւ արդ ասացից զվէպս ի կործանիչն եւ յապականողն խորով:

ԽԵ. գլուխ (137). Ճառեցից դարձեալ զրուցելով զբանս եւ զչարիս հասելոյ ի վերայ մեր...:

Ծ. գլուխ (154). Արդ թեպէտ եւ վայրապար զրուցեալ տողեցից ըզրանս ի կարգի պատմութեանս ըստ անհամար խորհրդոյ մտացս իմոց եւ ոչ արժանաւոր շնորհի գիտութեան, այլ սակայն անդր հայեցեալ ի կարգս ուսումնասիրացն...:

Ասոնց նման ունինք հետեւեալ բացատրութիւնները.

Բ. գլուխ (7). Ապստամբութիւն Պարթեւաց որ եղել ի յայս ժամանակի:

Ե. գլուխ (29). Այս եմ գաւրավարք արքային Պարսից, որ եկին մի ըստ միոյ՛ յերկիրս Հայոց ի յապստամբութեմէ՝ վարդապետ Մամիկոնից... մինչեւ ցայսաւր ժամանակի:

ԽԵ. գլուխ (137). Ճառեցից դարձեալ գրուցելով զբանս ըստ չարիս հասելոյ ի վերայ մեր ժամանակի:

Եթէ աւելցնենք նաեւ խալաթեանցի ըրած համեմատութիւնները¹¹ առաջին մասին եւ բուն Պատմութեան միջեւ եղած ուրիշ բառերու եւ աշխարհադրական անուններու գործածութեան, յայտնի կը դառնայ՝

11. Գ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ, Անդ, էջ 29-30:

Թէ ամբողջ դրբին շարադրութիւնը մէկ ձեռքէ եղած է եւ ոչ՝ Թէ երկու հեղինակներ իրարմէ ազդուած կամ զիրար կապել ուղած ըլլան, ինչպէս կ'ենթադրեն Թէ՝ խալաթեանց եւ Թէ Արգարեան, բայց իրարու հակառակ ձեւով: Խալաթեանցի համաձայն՝ «Անանունը իր մի քանի աղբիւրներից ամենից աւելի մօտ ծանօթ է Սեբէոսի Պատմութեանը. նա իւրացրեց այդ հեղինակի ոճը, գրութիւնը եւ եղանակները փոխ առնելով նրանից ոչ սակաւ բնորոշ դարձուածքներ եւ համարեա բոլոր աշխարհագրական անունները»¹²: Ընդհակառակն Արգարեանի համար, ինչպէս տեսանք, այս նմանութիւններէն «Երեւում է որ վերջինիս (այսինքն Սեբէոսի Պատմութեան) հեղինակը իր ձեռքի տակ ունեցել է Բուզանդարանի նաեւ կորած Դպրութիւնները, որոնց բառապաշարի եւ ոճի ազդեցութեան տակ է ինքը»¹³: Ճիշտ է որ հոս Արգարեան կ'ենթադրէ Թէ Սեբէոս Բուզանդարանի կորած Դպրութիւններու ազդեցութեան տակ դառնաւ ըլլայ եւ ոչ առաջին երկու գլուխներուն, որոնք սակայն այդ կորած Դպրութիւններուն մնացած վկաներն են: Աւելի ճիշտ կը գտնենք խալաթեանցի տեսակէտը՝ Թէ «Աններեւ է որ չէ կարելի ենթադրել հակառակը, այսինքն «Անանունի բնագրի ազդեցութիւնը Սեբէոսի վերայ»¹⁴: Արգարեան մեր բերած օրինակներուն նպատակն էր ցոյց տալ ընթերցողին Թէ այսքան յաճախակի գործածութիւնը միեւնոյն ձեւերու եւ յատուկ բացատրութիւններու՝ չի կրնար արդիւնք ըլլալ փոքր հատուածի մը թողած ազդեցութեան՝ հեղինակի մը վրայ, որուն ընդարձակ գործին մէջ աւելի բնական եւ ինքնարուստ կերպով կը կիրարկուին այդ բառերն ու բացատրութիւնները, եւ որոնց ներկայութիւնը առաջին չորս գլուխներու մէջ, պարզապէս կը յայտնեն Թէ անոնք ալ նոյն գրչէն շարադրուած են:

Պատահականութեան արդիւնք մը չէ անշուշտ Դ. գլուխի ժամանակադրական կանոնին հասնիլն ու վերջանալը հոն, ուր կը հասնի ու կը վերջանայ Սեբէոսի Պատմութիւնը: Վասնզի Թէ Դ. գլուխի կանոնը կը վերջանայ Արաբներու երեւումով, ինչպէս Պատմութիւնը կը հասնի այդ թուականին: Մանաւանդ Թէ Դ. գլուխին վերջին խօսքերը գրեթէ բառացի կը կրկնուին Պատմութեան վերջաւորութեան:

«Եւ քաղաքեաց Յագկերտ ի վերայ աշխարհին Պարսից ամս ի: Յագկերտ ի. Կոստանդին ժԱ. արքայն Իսմայելի (Ժ)Ք: Յերկոստասն ամի Կոստանդինի եւ ի Ի. Երարդ ամի Իսմայելացոց տէրութեանն բարձաւ տէրութիւնն Պարսից, որ կալաւ ՇԼԲ ամ» (Սեբէոս, Գլ. Դ, էջ 22):

12. Գ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ, Անդ, էջ 94:

13. Գ. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, Անդ, էջ 111:

14. Գ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ, Անդ, էջ 39:

նի մը պատմիչներ Սերգոսի առաջին գլուխները տեսած ու կարդացած են Պատմութեան կից: Եւ թէպէտ կան ալ ուրիշ պատմիչներ, ինչպէս Ասողիկ, Յովհաննէս Կաթողիկոս, Մխիթար Անեցի, Կիրակոս Պատմիչ, որոնք ճանչնալով հանդերձ Սերգոսի Պատմութիւնը եւ լայնօրէն օգտագործելով զայն, լուռ կը մնան առաջին չորս գլուխներու մասին, բայց այս պատմիչներու լռութիւնը չի տկարացներ նախորդներուն վկայութիւնը, որովհետեւ լռութեան փաստը այն ատեն միայն արժէք կը ներկայացնէ, երբ անդրադառնալը պարտաւորեալ ըլլալով լռած ըլլալին: Մինչ մեր յիշած պատմիչներէն Ասողիկ եւ Յովհաննէս, որոնք թէպէտ Սերգոսի Պատմութեան լայնօրէն օգտուած են, սակայն առաջին մասը անտեսած. որովհետեւ անոնք նախնեաց Պատմութեան համար հեղինակաւոր առաջնորդ կը ճանչնային միայն Մ. Խորենացին եւ չէին կրնար Սերգոսի առաջին գլուխներու պարունակութենէն օգտուիլ: Իսկ Կիրակոս Պատմիչն ալ իր պատմութիւնը կը սկսի Գրիգոր Լուսաւորչէն եւ արդէն Սերգոսի Պատմութիւնն ալ չ'օգտագործեր: Ունինք Սամուէլ անեցի, որ Գ. գլուխէն մէջբերում մը ունի Կոռնակ սպարապետի նկատմամբ. բայց Արդարեան ցոյց տուած է՝ որ ան յետագայ միջարկութիւն մըն է, եւ արդարեւ հնադոյն օրինակներու մէջն ալ չի գտնուիր: Բայց իրեն համար ալ կը զօրէ այն ինչ որ Ասողիկին համար ըսինք, այսինքն թէ Սամուէլ ալ Մ. Խորենացին կը ճանչնայ իրեն հեղինակաւոր առաջնորդը նախկին չըջանի Պատմութեան համար: Նկատողութեան արժանի է Մխիթար Անեցիի պարագան, որ թէպէտ կը ճանչնայ Սերգոսի Պատմութիւնը որ ի Հրակլն, եւ իր յառաջարանին մէջ կը խոստանայ քաղելով «ի պատմագրացն զյիշատակս Բագրատունեաց պատմել», սակայն երբ Բագրատունեաց ծագման մասին կը խօսի, ոչ մէկ ակնարկ կ'ընէ Սերգոսի մօտ պահուած Բագրատունեաց հայկական ծագման մասին: Այլ միայն Մ. Խորենացիի աւանդածը կը կրկնէ: Այս լռութիւնը Արդարեանի համար անհերքելի փաստ է թէ Սերգոսի Պատմութեան կից գոյութիւն չէ ունեցած Առաջին գլուխները. որովհետեւ կը գրէ յարգելի բանասէրը «Կարելի է չտարակուսել, որ եթէ Անեցին իր օգտագործած Սերգոսի Պատմութեան կազմում գրտնէր նաեւ այս բացառիկ տեղեկութիւնը, անպայման կը հետեւէր ներան եւ չէր սահմանափակուեր սոսկ Բագրատունիների հրէական ծագման մասին յայտնի աւանդութեան»³³: Ճիշտ է որ Մխիթար Անեցիի լռութիւնը այս պարագային իրական դժուարութիւն կը յարուցանէ մեր պաշտպանած տեսակէտին դէմ, բայց վճռական դեր չի կրնար ունենալ: Որովհետեւ անոր լռութիւնը կրնայ բացատրուիլ՝ Մ. Խորենացիի հանդէպ Անեցիին տուած նախընտրութեամբ, որուն

33. ԱՔԳԱՐԵԱՆ, Անդ, էջ 122:

հետեւանքով կամաւոր կերպով անտեսած է ան ուրիշ աղբիւր: Արդարեւ Մխիթար իր պատմութեան առաջին մասին մէջ միմիայն Մ. Խորենացին առած է իրեն առաջնորդ, որուն կը հետեւի մինչեւ հոն ուր կը դադրի Խորենացիի գրածը: Անշուշտ Անեցիին լռութիւնը չի կրնար հերքել Ուխտանէսի կամ Թովմաս Արծրունիի դրական վկայութիւնները: Եւ Ուխտանէսի վկայութիւնը վճռական է մեր պարագային, քանի որ միեւնոյն պարբերութեան մէջ, ուր կը յիշուի Սերգոսի Պատմութիւնն Հերակլի գիրքը իբրեւ աղբիւր, նոյն տեղ թէ՛ Ա. մասէն եւ թէ՛ Բ. մասէն յիշատակութիւն կայ: Առաջին մասէն Բագրատունեաց հայկական ծագման նկատմամբ, իսկ երկրորդ մասէն Սմբատի նկատմամբ:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՆԱԳԻՐԸ

Կարեւոր ու մեծ դժուարութիւն մըն ալ՝ առաջին չորս գլուխները Սերգոսի Պատմութեան հեղինակին վերագրելու տեսակէտէն՝ կը մընայ Պատմութեան վերնագիրը. այսինքն ի՞նչպէս հաշտեցնել Պատմութիւնն ի Հերակլի վերնագիրը Հայոց Պատմութեան առաջին շրջանի նիւթին հետ: Առարկութիւն մը որ կը մնայ նոյն իսկ վերցնելով առաջին չորս գլուխները, քանի որ անկէ դուրս եղած Պատմութիւնն ալ իր ամբողջութեան մէջ չի պատշաճիր վերոյիշեալ վերնագրին: Բայց մենք պիտի ընենք հարցը նաեւ ցոյց տալու համար թէ ի՞նչ կերպով առաջին չորս գլուխները կը կապուին Սերգոսի Պատմութեան հետ:

Մեր քննութեան համար կարեւոր է վերլուծել Սերգոսի գրքին կառուցուածքը, այսինքն անոր ներքին բաժանումները եւ գլուխներու դասաւորումները: Առաջին նկատելիքնիս ան է որ Սերգոսի Գիրքը իր բաժանումները կը պարտի հրատարակիչներուն, որոնցմէ իւրաքանչիւրը տարբեր կերպով ըրած է: Արդարեւ առաջին հրատարաքանչիւրը տարբեր կերպով ըրած է: Արդարեւ առաջին հրատարակողը, Միհրդատեան, զայն կը բաժնէ երեք Դպրութիւններու, Ա. կը պարունակէ Հայոց Պատմութեան նախկին շրջանը՝ Հայկ նահապետէն սկսեալ մինչեւ Արշակունի թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը եւ արքայացանկը. (Մալխասեանի հրատարակութեան Ա. եւ Բ. գլուխներու նիւթը): Բ. դպրութիւնը կը պարունակէ ժամանակագրական կանոնը, կամ եռանուն եւ երկանուն ցանկերը (Գ. եւ Պ. գլուխներու նիւթը): Հոսկ Գ. դպրութիւնը, որ Սերգոսի Պատմութեան մնացեալ մասն է, բաժնուած է Ա-ԼԸ գլուխներու: Բաժանում մը, որ ըրած է նոյն ինքն Միհրդատեան, իւրաքանչիւր գլուխին սկիզբը դնելով նիւթին ամփոփոյքը տուող խորագիրներ:

Երկրորդ հրատարակիչը, Պատկանեան, նոյն բաժանումը կը պահէ, Դպրութիւն բացատրութիւնը վերապահելով միայն առաջին եր-

կուրբին: Իսկ բուն Պատմութեան խորագիրը կը դնէ՝ Պատմութիւն Սեբեասի Եպիսկոպոսի ի Հերակլին: Ասով ցոյց կ'որդէ տալ թէ առաջին երկու Դպրութիւնները առանձին ու անկախ գրութիւններ են եւ կապ չունին Սեբեասի Պատմութեան հետ: Տեսակէտ մը որ արդէն յառաջաբանին մէջն ալ կը պաշտպանէ³⁴:

Անոր հակառակ Ստ. Մալխասեանց, պաշտպան առաջին երկու զպրուլթեանց հարազատութեան, իր քննական հրատարակութեան մէջ կը թողու նախորդներու բաժանումը եւ կ'որդեգրէ ձեռապրին մէջ եղածը, ամբողջացնելով զայն: Այսինքն սկիզբէն բաժնելով գիրքը Ա-Ծ գլուխներու: Բայց նկատել կու տայ թէ Ձեռագրին մէջ գլուխներու բաժանումը ԺԱ.էն կը սկսի ու կը հասնի ԼԲ., մնացածին համար ան նկատի առած է «Ձեռագրի լուսանցքում դրուած նշանները առանց տարեթւերի եւ կամ կարմիր թանաքով սկսող բառերը տողերի սկզբում»³⁵: Ինքն ալ գլուխներու սկիզբը դրած է խորագիրներ, մասամբ նախկին հրատարակիչներէն առնելով, մասամբ ալ իր կողմէն աւելցնելով՝ ուր որ հարկը կը պահանջէ:

Ձեռագրին մէջն ալ սակայն կը գտնուին քանի մը խորագիրներ, ինչպէս տեսած ու նշած է Հ. Ն. Ակինեան³⁶, որմէ կ'առնենք՝ հոս ղենելու համար: Այսպէս են. Բ. գլուխին Ապստամբութիւն Պարթեւաց, որ եղել ի յայս ժամանակի: Գ. գլուխինը, խորագիր ըլլալէ աւելի ծանօթագրութիւն մըն է. Արդ եթէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի հորեմացոյ ի Ստեփաննոսի Տաքաւնացոյ, հաւաստի եւ նշմարիտ մատենագրաց, գորդի ի հարկէ նամաչել: Դ. գլուխինը՝ աւելի յառաջաբան մը կարելի է նկատել քան խորագիր. Եւ արդ երկակի կանոնաւ գՊարսից եւ գՅունաց հաստատելով նշանակեցից զքագաւորութեան ժամանակս: Ը. գլուխը ունի. Մատեան ժամանակեան, Պատմութիւն քագաւորական: ԻԹ. Սպանումն Մարկայ: ԼԲ. Խոսքով ԻԲ. Երակոյս գԱռաջինն: Խ. Բարձումն Սասանականին: ԽԷ. Վասն Հայոց կաթողիկոսին Ներսիսի: ԽԸ. Թուղթ արքային Իսմայէլի առ քագաւորն Յունաց Կոստանդին, որ ունէր գայս ինչ:

Ակինեան դիտել կու տայ թէ այս քանի մը խորագիրներու ներկայութիւնը նշան է որ բոլոր գլուխներն ալ ունեցած ըլլալու էին իրենցինները : Բայց հարց ալ կը դնէ թէ արդեօք ասոնք սկզբնագրի՞ն կը պատկանին թէ օրինակող մը դրած է իր կողմէն :

Ուրեմն մինչեւ հիմա ըստլածներէն կը հետեւի թէ Սեբէոսի Պատ-

34. Ք. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ, ՍԵՐԷՆՍԻ ԵՎ Ի Պատմութիւն, յառաջագան, էջ Բ :

35. Ս. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ, Սերէտսի եպս.ի Պատմութիւն, յառաջարան, էջ 45:

36. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ, Մատենագրական հետազոտություններ, Բ., ՎԻԵՆՆԱ, 1924, էջ 25-28: (Ազգ. Մատ. ճի):

մուլթեան դիրքը իր մասաերու եւ գլուխներու բաժանումը կը պարտի հրատարակիչներուն: Իսկ ձեռագրին մէջ եղածն ալ վստահելի չէ թէ սկզբնադրէն է թէ ոչ: Սակայն Պատմութեան է. գլուխը կը ներկայացնէ մեզի հեղինակին ծրագիրը, ուր կը գտնենք նաեւ տեսակ մը բովանդակութիւն եւ գլուխներու դասաւորում: Այստեղ Սեբէոս իր բուն Պատմութեան յառաջաբանը դրած է նախ ամփոփելով Նեղիչէի Պատմութեանը բովանդակութիւնը եւ յետ ըսելու՝ թէ «Այս ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ Պատմութիւնն», ինքի՛նցնի ներկայացնելու իր ծրագիրը նման Նեղիչէի յառաջաբանին, այսպէս. «Բայց գայն ամենայն որ (Ա) Պետրոզի ժամանակն եղեալ չաբուքիւն, (Բ) եւ գառ ի հոսրավայ գապստամբուքիւնն զվարդանայ, (Գ) եւ զգաւրացն Պարսից գապստամբելն ի յորմգդիէ, (Դ) գմահն Որմգդայ եւ զթագաւորելն հոսրավայ, (Ե) գմահն Մարկայ եւ զթագաւորելն Փոկասայ, (Զ) գառուլն Եգիպտոսի, զկատորածն Աղեփսանդրի, (Է) գդիմելն Հերակլի ի կողմանս Հիւսիսայ առ արքայն Թէտալացոց, (Ը) գյուղարկումն անհուն բազմութեան ազգաց, (Թ) գասպատակն Յունաց յԱտրպատական, գառ եւ գաւար եւ գդարձն ընդ Փայտակարան, (Ժ) գեկ գաւրացն Պարսից յարեւելից, գդիմի հարկանել նմա, (ԺԱ) գպատերազմն յաշխարհին Աղուանից, (ԺԲ) ըգդարձ կայսերն ի Նախնաւան քաղաք եւ զկռիւն յԱրմիշայ, (ԺԳ) զգնալն կայսեր անդէն ի սահմանս իւր, (ԺԴ) գմիւս եւս այլ դիմելն ի վերայ հոսրավայ, (ԺԵ) զգործ պատերազմին որ ի Նինուէ եւ գասպատակն որ ի Տիգրոն քաղաքն, (ԺԶ) գդարձն յԱտրպատական, (ԺԷ) գմահն հոսրավայ, (ԺԸ) զթագաւորել կաւատայ, (ԺԹ) գհաշտութիւն, որ ի մէջ երկուց թագաւորացն, (Ի) զթողուլն անդէն ի բաց գսահմանսն Յունաց, (ԻԱ) գդարձ աստուածեան հաշին ի քաղաքն սուրբ: (ԻԲ) Յետ այսորիկ գարթուցեալ անհուն բարկութեան եւ ըգվերջին աղետս հինին, որ ի կողմանս հարաւայ, (ԻԳ) եւ թէ որպէս յանկարծարէն շարժեցան բանակք Խամայիի եւ ի վայրկեան ժամանակի վանելով զգաւրութիւն թագաւորացն երկոցունց կալան յԵգիպտոսէ մինչեւ յայնկայս գետոյն մեծի Եփրատայ...: Զայս ամենայն կամեցայ ի ձեռն գրոյս այսորիկ կարճառաւ ձեզ վիպասանել³⁷:

Ահա հեղինակին ծրագրերը, ինչպես ինք իր յառաջաբանին մէջ ներկայացուցած է, թուարկելով խօսելիք նւթերը զանազան գլուխներու մէջ: Այս նւթերը, որ վերնագրերն են ըլլալու սահմանուած էին, ինչպէս են Եղիշէի յառաջաբանին մէջ ինքները, չեն նմանիր հրատարակութեանց մէջ եղած խորագրերներուն. ոչ ալ ձեռագրին մէջ մնացածներուն, որոնց համար Ալինեան հարց կը դնէր թէ արդեօք սկզբնագրէն են: Հարկ է պատասխանել թէ ոչ, քանի որ սկզբնա-

37. ՍԵՐԵՅՈՍ, Պատմութիւն, ԳԼ. Ե, էջ 24:

գրին մէջ պէտք էին նշանակուած ըլլալ այս յառաջաբանին մէջ եղածները:

Ուրիշ կարեւոր նկատողութիւն մըն ալ հետեւեալն է. յառաջաբանին մէջ առանձին խորագրով կը յիշուի Աղեքսանդրիոյ քաղաքին կոտորածը, որ սակայն Պատմութեան գրքին մէջ չկայ, թէպէտ խոսքով իր նամակին մէջ կ'ակնարկէ ըսելով. «Վասն է՞ որ ոչ փրկեցին զկեսարիա, եւ զԵրուսաղէմ, եւ զԱղեքսանդրիա մեծ ի ձեռաց իմոց»³⁸: Որմէ կը հետեւի թէ բնագիրը պակասներ ունի, ինչպէս ուրիշ տեղեր ալ կը նշմարուի:

Յառաջաբանի այս բովանդակութեան մէջ մեր աչքին կը դարձէ ուրիշ պարագայ մըն ալ՝ թէ Սերէոսի Պատմութեան նիւթը կարծես Պարսիկ եւ Յոյն իշխողներու կատարած արշաւանքներն են, ամփոփուած 2. դարու սկիզբէն մինչեւ 5. դարու կէսերը (505–650): Արդարեւ հոն յիշուած անունները, որոնք իբրեւ գլխաւոր դերակատարներ կը ներկայանան, են Պերոզ, Խոսրով Անուշըրուան, Որմիզդ, Խոսրով Ապրուէզ, Կաւատ: Յունաց կողմէն՝ Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ եւ Կոստանդին: Բայց երբ Պատմութեան գիրքը կը բանանք, կը տեսնենք թէ այս գործողներու գլխաւոր ասպարէզը Հայկական երկիրն է, ուր անոնց կողքին դատարարեմ կ'իջնեն նաեւ հայ իշխաններ, զօրավարներ եւ կաթողիկոսներ: Ասկէ կը հետեւի թէ Սերէոսի բուն նպատակը Հայոց Պատմութիւն գրելն է՝ 2-ի դարերու ընթացքին ապրուած: Բայց որովհետեւ այդ շրջանին կը պակսի հայկական կեանքին մէջ կարկառուն դէմք մը, որ առանցքը ըլլար պատմութեան, անոր ուշադրութիւնը կը դրաւն օտար դերակատարներ, որոնք նոյն ժամանակի արեւելեան աշխարհին քաղաքական գլխաւոր դեկավարներն էին, եւ որոնց ներքեւ կ'ապրէր ու կը գործէր Հայաստանն ալ: Այս տեսակէտով Սերէոսի Պատմութիւնը միջազգային պատմութեան համար իր բացառիկ կարեւորութիւնը ունի: Սակայն Սերէոսի Պատմութիւնը իր խորքին մէջ Հայոց պատմութիւնն է եւ ոչ Յունաց կամ Պարսից պատմութիւն: Արդարեւ յիշեալ կայսրները եւ արքաները, իբրեւ գլխաւոր դերակատարներ կը գործեն Հայաստանի բեմի վրայ, բայց անոնց կողքին կը տեսնուին հայ դերակատարներն ալ, Վահան Մամիկոնեան, Պերոզի օրով՝ ապստամբ, եւ Կաւատի ժամանակ՝ մարդպան Հայոց: Վարդան Մամիկոնեան՝ ապստամբ Խոսրովի դէմ: Յովհան Պատրիկ եւ Մուշեղ Մամիկոնեան, Մորիկ կայսեր զօրավարներ, կռուող Խոսրով Ապրուէզի դահակալութեան համար եւ ապա անոր դէմ: Սմբատ Բագրատունի եւ անոր ընկերները, աքսորուած Մորիկ կայսրէն, կը գործեն Խոսրովի ձեռքին տակ: Վարադտիրոց Բագրատունի, Խոսրովի սիրելին, կը դառնայ Հայոց Մարզպան: Հուսկ թէոգորոս Ռշտունին՝ Հայոց զօրավար, եւ Արաբներու արշաւանքներուն դիմադրող, եւ Համազասպ Մամիկոնեան Հա-

յաստանի կառավարիչ: Իսկ կաթողիկոսներէն կը յիշուին Աբրահամ եւ Յովհան Աւանցին, ապա Կոմիտաս, որուն եկած նամակը եւ տըրուած պատասխանը մէջ կը բերուի Երուսաղէմի գրաւումի առթիւ: Գլուխ մը կը յատկացուի Հռիփսիմեանց տաճարին վերանորոգութեան եւ նշխարներու բացումին: Քրիստափոր եւ Եզր, որուն գումարած ժողովքն ալ կը յիշուի: Հուսկ Ներսէս Գ. կաթողիկոս, որուն մասին բաւական երկար կը գրէ, պատմելով անոր դումարած ժողովքի բոլոր պարագաները, մէջբերելով գրած դաւանական նամակը եւ զլուխ մը յատկացնելով անոր վերջին տարիներուն. «Վասն Հայոց կաթողիկոսին Ներսէսի»:

Ահա դերակատարները 2-ի դարուն Հայոց Պատմութեան, ներկայացուած Սերէոսէն իր գրքին մէջ, բայց որոնց մասին ոչ մէկ խօսք կայ անոր յառաջաբան ծրագրին մէջ, ինչպէս վերեւ տեսանք: Ասկէ յայտնի կը տեսնուի թէ Սերէոս, որ գլխաւորաբար Հայոց Պատմութիւն մը կ'ուզէր գրել, դառն չէր իր Պատմութիւնը միաւորող կարկառուն դէմք մը՝ բայց եթէ Յունաց կայսր Հերակլի մէջ, որուն անունով կոչած է իր Պատմութիւնը: Բայց ինչո՞ւ Հերակլ եւ ոչ ուրիշ նոյնքան կարեւոր դերակատար մը, Մորիկ կամ Խոսրով, որոնք այնքան աչքառու դեր ունին իր գրքին մէջ:

Ուզելով թափանցել Սերէոսի մտքին մէջ, կը համարիմ թէ ան չէր կրնար իր գիրքը Հայոց Պատմութիւն կոչել, ուր այնքան ընդարձակ ու կարեւոր դեր ունին պարսիկ եւ բիւզանդացի կայսրներ եւ որոնց ինքը յատուկ կարեւորութիւն կու տայ, այն աստիճան որ իր յառաջաբանին մէջ ներկայացուցած ծրագիրը միայն անոնց շուրջ կը դառնայ՝ առանց երբեք յիշելու հայ դերակատարներու անունները: Բայց միւս կողմէն յայտնի է թէ չէր ալ կրնար իր գիրքը անուանել Յունաց կամ Պարսից Պատմութիւն. ուրեմն ան ուզած է ընտրել գլխաւոր դերակատարներէն այն անձը, որ նոյն շրջանին պատմական ամէնէն կարեւոր գործը կատարեց, այսինքն Խաչատրայր պարսկական դերութենէն ազատելով վերադարձուց իր տեղը: Քրիստոնեայ պատմիչի մը համար այս արարքը մեծ եղելութիւն մըն էր եւ անոր հերոսը իրաւամբ կրնար իր գրքին վերնագրին մէջ պանծացուիլ:

Այս բացատրութենէն ետք պէտք չէ դժուարութիւն յարուցանէ առաջին չորս գլուխներու միաւորումը Պատմութեան մնացեալ մասին հետ, նոյն իսկ վերոյիշեալ խորագրի ներքեւ: Մալխասեանց ինքնիրեն հակասած է վերցնելով վերնագրէն Հերակլի անունը մէկ կողմէն, եւ պաշտպանելով միւս կողմէն առաջին չորս գլուխներու հարադատութիւնը. «Հերակլ անունը չի համապատասխանում Պատ-

38. ՍԵՐԵՈՍ, Պատմութիւն, էջ 91:

մուծեան բովանդակութեան. Հայոց նախնական պատմութիւնը, Պարթեւներն ու Արշակունիները, մարդպանները, Խոսրով Անուշըռուան, արաբական արշաւանքները, Հայոց դաւանական թուղթը, ոչ մի կապ չունին Հերակլի հետ, որի մասին խօսում է հեղինակը իր գրքի տաս գլխում միայն»³⁹: Ասով Մալխասեան հարցը լուծելու տեղ աւելի եւս բարդած է. բարբախտաբար չէ ուզած այլափոխել եւ կոչել Պատմաւորիւն Հայոց, հակառակ անոր որ ինքն ալ համոզուած է թէ «Սեբէոսի գրուածքի բուն էութիւնն է՝ Պատմութիւն Հայոց» իր ժամանակին: Անոր համար ան ուզած է շաղկապել զայն ամբողջ Հայոց պատմութեան: Այս պատճառաւ ան քաղած է ու ամփոփած Հայոց նախնական պատմութենէն ինչ որ նոր նիւթ գտած է, նոյն ատենները թարգմանուած՝ Բուզանդարանի առաջին երկու դպրութիւններու պարունակութենէն, Հայկ նահապետի եւ հայկազեան թագաւորներու մասին, եւ Արշակունի թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը Հայաստանի մէջ, տալով յաջորդ թագաւորներու ցանկերը: Ինք կազմած է Եռանուն ու Երկանուն ցանկերը, տալով համեմատական ժամանակագրական կանոնը հռոմայեցի, պարսիկ եւ հայ թագաւորներու, հասցնելով ճիշտ հոն ուր իր պատմութիւնն ալ պիտի հասնի:

Նախորդ շրջանի Հայոց Պատմութիւնը իր ժամանակին հետ շաղկապելու իր մտահոգութիւնը կը տեսնուի նաեւ Ե. Զ. եւ Է. գլուխներու մէջ: Ե. գլուխին մէջ կ'ամփոփէ Հայ Արշակունի թագաւորութեան անկումէն անդին եղածները՝ քաղելով Եղիշէն: Ապա Զ. գլուխուն մէջ կը խօսի Վահան Մամիկոնեանի ապստամբութեան վրայ եւ Պերդիին յաջորդին օրով մարդպան կարգուիլը կը յիշէ, կ'ակնարկէ Վահանի յաջորդներու մասին մինչեւ Սուրէն մարդպանը, որուն ժամանակ Վարդան Բ. Մամիկոնեան կ'ապստամբի Պարսից դէմ: Հոսկ Է. գլուխին մէջ կու տայ պարսիկ զօրավարներու ցանկը Վարդանի ապստամբութենէն մինչեւ Հոյիման (604-608), Մօրիկի եւ Խոսրովի օրերուն:

Հոս կարեւոր նկատելիք մը կայ: Այսինքն՝ Սեբէոս իր այս ցանկը տալէն առաջ կը գրէ. «Այս են դաւրաժարք արքային պարսից, որ եկին մի ըստ միովէ յերկիրս Հայոց, յապստամբութենէ Վարդանայ Մամիկոնէից տեառն, որդւոյ Վասակայ, մինչեւ ցայսաւր ժամանակի»⁴⁰: Ընդգծուած բառերէն պէտք է հետեւցնենք թէ Սեբէոս իր Պատմութեան այս մասը շատ աւելի կանոնի շարադրած ըլլայ, այսինքն 608ի ատենները, քան բուն Պատմութիւնը, որ գրուած է 650էն ետք: Բայց ասիկա անհաւանական է: Ուստի միակ բացատրութիւնը կը մնայ այն՝ թէ Սեբէոս հոս ալ կը քաղէ իր պատմածները ուրիշ

39. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, Անդ, էջ 4է:

40. ՍԵԲԵՈՍ, Պատմութիւն, էջ 29:

աղբիւրէ, որուն մէջ գրուած էին վերի ընդդէմալ բառերը: Եւ արդէն քաղուածքի նկարագիրը յայտնի կը տեսնուի Վարդան Մամիկոնեանի ապստամբութեան մասին մէջ, որ շատ համառօտ է իր ունեցած կարեւորութեան բաղդատմամբ:

Յայտնի է ուրեմն թէ Սեբէոսի նպատակը եղած է գրել իր ժամանակի Հայոց Պատմութիւնը, որ է. դարու առաջին կէսին կը վերաբերի: Եւ ինք ժամանակակից ըլլալով ակնատես եւ ակնշարուր էր. որմէ առաջ կու գայ նաեւ անոր կարեւորութիւնը: Բայց Սեբէոս չի գոհանար այսքանով. ան կ'ուզէ իր ժամանակի Պատմութիւնը շաղկապել անցեալին: Անոր համար յետ յիշելու Եղիշէի պատմութիւնը, առանց հեղինակի անունին, ըսելով թէ «Այն ամենայն ի ձեռն այլոց դրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ պատմութիւնն», ապա կ'անցնի յաջորդ շրջանի պատմութեան, այն է Զ. դարուն, քաղելով պատմական աղբիւրէ մը, որ դժբախտաբար մեղի հասած չէ: Վահան Մամիկոնեանի մասին խօսած ատեն բոլորովին կ'անգիտանայ Ղազար Փարպեցին, այնքան որ կը սխալի Պերդի յաջորդը Կաւատ համարելով փոխանակ Վաղարշի, ինչպէս կ'աւանդէ Փարպեցին: Միեւնոյն մտահոգութեամբ, այսինքն իր պատմութիւնը անցեալին շաղկապելու նպատակով, երկու առաջին գլուխներու մէջ ամփոփած է Հայոց Պատմութեան նախնական շրջանի վերաբերեալ նիւթը, Հայկ նահապետէն սկսեալ մինչեւ Արշակունի թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը, հետեւելով Բուզանդարանի առաջին երկու դպրութիւններուն, որոնք հաւանաբար Զ. դարու վերջերը հայերէնի վերածուած էին:

Այս մասին մեր ենթադրութիւնը հիմնուած է անոր վրայ որ Բուզանդարանի երկու առաջին Դպրութիւնները, իբրեւ Հայոց Պատմութեան մաս, ծանօթ էին Պրոկոպիոսի (2 դար) եւ անկէ առաջ նաեւ Մ. Խորենացիին: Երկուքն ալ կը ճանչնային յունարէն բնագիրը: Բայց Թովմաս Արծրունի (Ժ դար) կը վկայէ թէ Մնացորդաց Պատմութիւնը, որմէ ինք քաղած է Արծրունեաց վերաբերեալ որոշ տեղեկութիւններ, եւ որուն մաս կը կազմէր Բուզանդարանի առաջին Դպրութիւնները, թարգմանուած են Մամբրէ վերծանողէ, եւ անոր եղբայր Մովսէսէն ու Թէոդորոս քերդողէն: «Իսկ առ մեզ հասին զըրոյցքս այս ըստ Մնացորդաց Պատմութեան առաջնոց ի Մամբրէ վերծանողէ, եւ ի նորա եղբորէ, Մովսէս կոչեցելոյ եւ ի միւսումն Թէոդորոս Գերթող»⁴¹: Սակայն ո՞վ են այս երեք մատենագիրները

41. ԹՈՎՄԱՑ ԱՐԾՐՈՒՆԻՈՑ, Պատմութիւն, էջ 47: Թովմաս Արծրունիի համաձայն այս երեք մատենագիրները Ղեւոնդ Երէցի աշակերտներ պէտք են եղած ըլլալ: Բայց առ այժմ ոչ մէկ յիշատակութիւն կամ վկայութիւն ունինք որ Ե. դարու երկրորդ կէսին նման մատենագիրներ գոյութիւն ունեցած ըլլան:

եւ ե⁶րբ ապրած: Արծրունիի տուած տեղեկութենէն կը հետեւցնենք թէ Մամբրէ եղբայրն է Մովսէսի, որ նոյնպէս անծանօթ կը մնայ. բայց երրորդ անունը, որ այս երկուքին հետ կը յիշուի փոքր լոյս մը կը սփռէ: Թէոդորոս Քերթովը, կրնայ նոյնացուիլ Զ-ի դարուն ապրող Թէոդորոս Կարնոյ եպիսկոպոսին հետ, որ փիլիսոփայապետ ալ կը կոչուէր Յովհանն Մայրապետեցիի վկայութեան համաձայն, եւ լաւատեղեակ թէ՛ յունարէնի եւ թէ՛ հայերէնի⁴²: Նոյն ժամանակները (ի դարու առաջին կէսին) կը յիշուի Մովսէս Քերթովահայր մըն ալ, որ համառօտ ժամանակադրական ցուցակ մը ունի ժամանակացոյցի կոչուած, ուր կը նշէ Ադամէն սկսեալ կարեւոր թուականները մինչեւ Հերակլ կայսեր ԺԸ տարին (628), այն է Խաչատրիայի Երեմիայի վերադարձի թուականը: Ուրեմն եթէ Թէոդորոս եւ Մովսէս Զ-ի դարու ապրող անձեր են, նոյն շրջանին պէտք է ըլլայ նաեւ Մամբրէ վերծանող: Ու այս երեքը թարգմանած կամ խմբագրած են Մնացորդաց Պատմութիւնը, որուն մաս կը կազմէին Բուզանդարանի երկու դարութիւնները, քանի որ Մեսրոպ Երէց այդ Մնացորդացէն օգտուելով գրած է իր Ներսէսի վարքը⁴³, ուր կը յիշէ Մամիկոնեան ցեղին ձեռնական ծագումը: Յիշատակութիւն մը որ այժմ կը գտնենք Սերէոսի Գ. գլուխին մէջ:

Ուրեմն Սերէոսի Է. դարուն երկրորդ կէսին գտած էր դեռ նոր թարգմանուած կամ խմբագրուած Մնացորդաց Պատմութիւնը եւ անկէ ամփոփելով նախնական շրջանի Հայոց Պատմութիւնը՝ կցած իր Պատմութեան, որպէսզի մեզի տայ Հայոց Պատմութեան ամբողջական պատկերը: Ինքն է ամէն պարագայի Գ. եւ Դ. գլուխներու ժամանակադրական Եռանունն ու Երկանունն ցանկերը կազմողը հասցնելով զանոնք մինչեւ հոն, ուր իր Պատմութիւնն ալ կը հասնի:

Այսու Սերէոսի մէջ մենք կ'ուենանք Է. դարու ամէնէն կարկառուն պատմագէտը, որ կը կապէ Ե. դարու պատմագրութիւնը յաջորդ դարերուն: Արդարեւ յետ Ե. դարուն ունենալու փայլուն շրջան մը պատմագրութեան Ազատեանցի, Փաւստոսի, Եղիշէի եւ Ղազար Փարպեցիի եւ մանաւանդ Մ. Խորենացիի գրութիւններով, կարծես վեցերորդ դարուն կը դադրի սրահ մը պատմութեան հանդէպ հետաքրքրութիւնը, տեղի տալով դաւանարանական մտահոգութեան: Բայց ահա Է. դարուն ծայր կու տայ դարթօնք մը: Մնացորդաց Պատմութեան խմբագրութիւնը, ժամանակադրական ցանկերու կազմաւորումը⁴⁴ յայտնի նշան են ասոր: Բայց այս երկրորդական դործերու

կողքին Սերէոսի Պատմութիւնը կը կանգնի իբրեւ լաւագոյն յուշարձանը Է. դարու Պատմագրութեան:

Սակայն այս յուշարձանը որոշ անկատարութիւններով հասած է մեզի եւ անոր հեղինակի ու հարազատութեան կամ ամբողջութեան մասին կասկածներ ու տարակոյսներ կան: Անոր հրատարակութենէն ի վեր՝ դարէ մը աւելի ժամանակ անցած է եւ զանազան նոր հրատարակութիւններով ու քննութիւններով բաւական լոյս սփռուած է անոր վրայ: Եթէ տակաւին չենք կրնար վերջնական լուծումը գտած ըլլալու դոհունակութիւնը ունենալ, սակայն պէտք է դոհ ըլլանք որ վերջին ուսումնասիրութիւնները, մեծ լոյս սփռեցին Սերէոսի առեղծուածին լուծման վրայ, մանաւանդ ընդգրկական վերականգնումի տեսակէտէն եղածը ամէնէն դրական յառաջադիմութիւնն է մեր հարցին համար: Պատմութեան հեղինակը, առաջին գլուխներու հարազատութեան հարցերը, կրնան նոր ու անհերքելի փաստերու լոյսին տակ նոր լուծումներու յանդիմ, բայց Սերէոսի պատմական դործը կը պահէ միշտ իր բարձր արժէքը:

(Վերջ)

Հ. Պ. ԱՆԱՆԵԱՆ

43. Պատմութիւն Ս. Ներսէսի, Վենետիկ, 1853 (Սովորեք Հայկականը, 2), էջ 138:

44. Հմմտ. Հ. Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Անանու ժամանակագրութիւն, խմբագիր յօրինեալ յէ. դարու, Վենետիկ, 1904, էջ 10-104: Կարեւոր տեղ ունի ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱ-ԿԱՅԻՈՅ ժամանակագրութիւնը, էջ 35-84: